

Світлана ІВАНИЦЬКА (*Запоріжжя*)

**ЛИСТУВАННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО: ЛИСТУВАННЯ
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ТА ЮРІЯ ТИЩЕНКА / УПОРЯД.
О. МЕЛЬНИК; РЕД. Л. ВІНАР, І. ГИРИЧ. – К.; НЬЮ-ЙОРК;
ПАРИЖ; ЛЬВІВ; ТОРОНТО, 2012. – 640 с. – (СЕРІЯ:
“ЕПІСТОЛЯРНІ ДЖЕРЕЛА ГРУШЕВСЬКОЗНАВСТВА”. – Т. 6)**

Видання “Епістолярних джерел грушевськознавства” від самого початку було з великим інтересом і вдячністю зустрінуте науковцями, заглибленими у вивчення модерної доби українського націєтворення. І це не випадково. Листування діячів українського руху сьогодні справедливо трактується як одне з найцінніших джерел до вивчення новітньої історії України. Цим пояснюється підвищений інтерес до виявлення та оприлюднення цих унікальних документів. Показово, що як навколо постатей класиків української літератури, так і навколо провідних постатей українського руху в його легально-народницькому відгалуженні утворились репрезентативні епістолярні масиви, оприлюднення яких дає змогу подати нові інтерпретації уже відомих історичних сюжетів та по-новому поглянути на славетні постаті діячів модерної доби, серед яких відомі історики, археологи, літературознавці, письменники, публіцисти. На сьогодні українська гуманітаристика може пишатися низкою корпусних видань В. Б. Антоновича, Ф. К. Вовка, М. П. Драгоманова, С. О. Єфремова, А. В. Ніковського, П. Я. Стебницького, Є. Х. Чикаленка... Окрім того, з’явилося чимало публікацій вибіркового характеру (листи Б. Д. Грінченка, В. М. Доманицького, Л. М. Жебуньова, Ф. П. Матушевського, М. М. Могилянського, І. Л. Шрага та ін.).

“Листи, епістолярна спадщина, епістолярна творчість. Інтелектуальний продукт особливого роду... Сповнені неповторного аромату (епохи, середовища, людської індивідуальності), багатозначні, непередбачувані, як кожне межове явище, що живиться від різних джерел і виборює своє – осібне – місце в царині людського духу”, – відзначила визначний знавець даного виду джерел особового походження М. Х. Коцюбинська, констатуючи багатство, змістовність, оригінальність епістолярного національного культурного масиву й підкреслюючи “незаперечні здобутки” останнього десятиріччя у виданні української епістолярної класики¹. Авторка чимало уваги приділила з’ясуванню інформативно-пізнавальної цінності цього типу джерел: “Щоденник, як і лист, – це теперішній час, спогади – ретроспекція, та разом вони творять ту хистку паперову кладочку, перекинену з минулого в майбутнє, яка вабить нас можливістю якось дістатися звідси на той бік, пережити й зрозуміти той час, який з погляду сьогоднішнього дня неминуче залишається

¹ Коцюбинська М. Х. Листи і люди: Роздуми про епістолярну творчість. – К., 2009. – С. 11–12.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

для нас невідомою країною”². Дослідниця вказала на виняткове джерельне значення епістолярію для вивчення “українського випадку” націєтворення: “В історії української культури епістолярний вид висловлювання мав особливе значення з огляду на характер її розвитку, на колоніальне й напівколоніальне минуле України, на мовні й інші заборони, брак умов для вільного обміну думками. В листах українських діячів порушувався надзвичайно широкий спектр суспільно-політичних проблем (подекуди відтісняючи на задній план моменти особисті), адже бракувало трибуни для висловлення і вільного обговорення їх”³. Дійсно, епістолярна спадщина діячів українського національного руху служить важливим джерелом відомостей про події політичного, громадського, культурного життя, містить зерна цінної просопографічної інформації, допомагає якомога повніше з’ясувати обставини приватного життя й додати малознані штрихи до біографій як відомих, так і напівзабутих осіб... М. Х. Коцюбинська писала й про те, що “на часі серйозна «інвентаризація» наших епістолярних багатств і осмислення значення їх – джерелознавчо-документальне, психологічне, мистецьке”⁴. Це зауваження повною мірою стосується й листування Михайла Сергійовича Грушевського (1866–1934) – найвидатнішого історика України, символу неугасимої творчої енергії української нації.

Як відомо, в Україні 1930-х – і до початку 1980-х років в умовах комуністичного режиму творчість М. Грушевського не визнавалась і нещадно фальсифікувалась. Тільки після здобуття Україною статусу суверенної держави почалося повноцінне опрацювання архівних фондів, які містили серед інших матеріалів і унікальний епістолярій вченого. Ці знахідки поступово втілювались у багатотомне серійне видання, яке отримало назву “Епістолярні джерела грушевськознавства”. Президент Українського Історичного Товариства, засновник та редактор серії Любомир Винар таким чином пояснював обрану назву: “Поняття «епістолярні джерела грушевськознавства» включає, крім листування Михайла Сергійовича, також листування членів його родини, сучасників і співробітників історика, адресоване до нього або інших осіб і установ, що в ньому знаходимо дані (приватні і офіційні) про багатомірну діяльність і творчість Михайла Сергійовича” (с. 11)⁵. Задум передбачав, таким чином, залучення в роботу й публікацію листів не лише самого Грушевського, а і його широкого оточення – родини, колег, друзів, учнів. Епістолярій Михайла Грушевського зберігається в архівних фондах Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка, Центральному державному історичному архіві України, Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника, Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського та деяких інших архівосховищах. Більшість листів було надруковано вперше.

У 1996 р. Інститут української літератури ім. Т. Г. Шевченка спільно з Українським Історичним Товариством (УІТ) започаткували видання епістолярію Грушевського. У 1997 р. було видано перший том серії “Епістолярні

² *Ї ж.* Над маминими щоденниками: Щоденник як лист до самого себе... і до нас // Кур’єр Кривбасу. – 2005. – № 184. – Березень. – С. 120.

³ *Ї ж.* Листи і люди: Роздуми про епістолярну творчість. – С. 11.

⁴ Там само. – С. 28.

⁵ Тут і далі посилання на рецензоване видання.

джерела грушевськознавства”⁶, підготовлений Галиною Бурлакою. Редактором видання став Любомир Винар. До першого тому увійшло 387 листів Михайла Грушевського до Івана Нечуя-Левицького, Олександра Кониського, Івана Франка, Сергія Єфремова, Ольги Кобилянської, Олександра Кандиби (О. Олеса), Дмитра Марковича, Івана Белея, Івана Пулюя, Костя Паньківського та інших видатних діячів української культури. За 15 років існування серії “Епістолярні джерела грушевськознавства” вийшло з друку 5 томів (1997, 2001, 2006, 2008, 2010 рр.).

Ці томи було підготовлено у співпраці з Інститутом української літератури ім. Т. Г. Шевченка, Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Центральним державним історичним архівом України (м. Київ), Інститутом рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, історико-меморіальним музеєм Михайла Грушевського та іншими установами. Робота над листами, як і слід було передбачити, виявилася трудомісткою – підготовка кожного тому тривала не менше трьох років. Це цілком зрозуміло – як відомо, листи вимагають докладного джерелознавчого аналізу, текстологічного опрацювання, встановлення автентичності та вірогідності джерела, критики наявної в них інформації. Але врешті-решт ретельна евристична й аналітична праця висококваліфікованих дослідників (серед яких – літературознавці Галина Бурлака та Наталія Лисенко, етнолог Всеволод Наулко, історики Ігор Гирич, Раїса Майборода, Світлана Панькова, Володимир Пришляк, Інна Старовойтенко, Ольга Тодійчук) сприяла появі нового цінного комплексу друкованих джерел, який значно розширив наше уявлення щодо доби Михайла Грушевського, його “дальнього” та “ближнього” кола спілкування, наукового доробку та діяльності великого історика, його планів на майбутнє, здійснених та нездійснених творчих задумів...

До сьогодні опубліковано листування Михайла Грушевського з Іваном Франком, Сергієм Єфремовим, Ольгою Кобилянською, Олександром Кандибою (Олесем), Федором Вовком, Миколою Біляшівським, В’ячеславом Липинським, Володимиром Дорошенком, Іваном Джиджорою, чеським дослідником Іржі Полівкою, з Євгеном Чикаленком.

Набутий досвід дав змогу редакторам та упорядникам серії дійти висновку про доцільність публікації відразу цілісної добірки документів за схемою “лист – відповідь”. Виходячи з таких концептуальних засад, було підготовлено третій том серії, де вміщено відповіді тих кореспондентів М. Грушевського, листи до яких видатного історика були опубліковані у першому томі. Знаковим щодо реалізації новообраного підходу став IV том серії, де вперше в одному виданні надруковано взаємне листування М. Грушевського та його учня І. Джиджори. За таким самим принципом було побудовано й V том “Епістолярних джерел грушевськознавства”, що містить листування М. Грушевського та Є. Чикаленка. Як виявилось, саме такий підхід, з погляду сучасних здобутків археографії, виявився найбільш логічним і раціональним. І саме він дозволив створити широку панораму листовної комунікації, в центрі якої була постать непересічного адресата.

⁶ Листування Михайла Грушевського / Упор. Г. Бурлака; ред. Л. Винар. – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. – Т. 1. – 398 с. – (Серія: Епістолярні джерела грушевськознавства).

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

У шостому томі серійного видання УІТ “Епістолярні джерела грушевськознавства” надруковано взаємне листування Михайла Грушевського з українським книговидавцем і діячем Юрієм Тищенком (Сірим). Упорядником його є Ольга Мельник, начальник відділу розвитку музейної справи Національного культурно-мистецького комплексу “Мистецький Арсенал”, колишня співробітниця Історико-меморіального музею М. Грушевського в Києві. Листування охоплює значний відтинок часу – з 1907 по 1928 рр., понад два десятиліття. Епістолярій включає 445 документів, з них – 74 листи Михайла Грушевського до Юрія Тищенка та 371 лист Юрія Тищенка до вченого.

У передмові до рецензованого видання редактор серії “Епістолярні джерела грушевськознавства” Л. Винар висловлює надію, що саме цей том дасть “змогу дослідникам докладніше вивчити культурні та політичні процеси в Україні та в середовищі української еміграції в перші десятиліття ХХ століття, умови, в тому числі й господарські, діяльності останньої, взаємовідносини між провідними діячами тощо. Унікальний масив джерельних матеріалів буде поповнюватися новими публікаціями, що має спричинити активізацію наукових досліджень грушевськознавства” (с. 13).

Завдяки добре документованій вступній статті О. Мельник “Михайло Грушевський та Юрій Тищенко: розмова упродовж двох десятиліть”, де детально висвітлено життя одного з адресатів – а саме Юрія Пилиповича Тищенка (Юрія Сірого; Павла Лаврова – такі були його головні псевдоніми) (1880–1953), та ґрунтовним коментарям до листів (с. 391–605) надрукований епістолярій виявився щільно “вмонтованим” в контекст українського та – стосовно емігрантського буття кореспондентів – європейського життя першої третини ХХ ст.

“Історичні ретроспекції часом спрощують наше уявлення про події та їх творців. З відстані десятиліть рельєфно постають особи першої величини, а так зване оточення ніби відсувається, перетворюється лише на тло для їхньої справді неосяжної діяльності. До таких велетнів безперечно належить Михайло Грушевський... Шостий том серії чи не вперше представляє постать, що належала до особливого прошарку в оточенні Великого Українця, який досі перебував поза увагою фахівців, – зауважує Ольга Мельник щодо головного героя своєї розвідки. – Це звичайні люди, часом без належної освіти та виховання, які самотужки приходили до української ідеї. Проте зусиллями саме «пересічних осіб» здійснювалась копітка щоденна робота з розбудови національного життя, ідеологами якого були такі визначні провідники українства, як М. Грушевський” (с. 14). Нарис містить два підрозділи: “Український видавець – скиталець” та “Листування М. Грушевського та Ю. Тищенка як історичне джерело”. О. Мельник підкреслює, що “публікація листування, що подається в даному томі, є спробою віддати належне Ю. Тищенку та всім «пересічним діячам», долі яких загубилися у просторі і часі серед бурхливих подій немилосердного ХХ століття” (с. 14). Як доводить перелік публікацій, авторка давно й плідно займається вивченням біографії Ю. Тищенка⁷, ім’я

⁷ Мельник О. Діяльність Михайла Грушевського в еміграції за матеріалами його листування (1921–1924 рр.) з Юрієм Тищенком-Сірим // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків “Українська історична наука на шляху творчого поступу”. Луцьк, 17–19 травня 2006 р.: Доп. та повідомл. – Луцьк, 2007. – Т. 1. – С. 365–370; *іт ж.* Щоденник Юрія Тищенка (Сірого) (1919–1924) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – 2007. – Вип. 12. – С. 591–683.

якого лише нещодавно було “повернуто” в науку. Громадсько-політична та культурно-просвітницька діяльність Ю. Тищенка не була висвітлена належним чином, а біографічний аспект проблеми потребував “подальшого системного студіювання”, підкреслює О. Мельник (с. 16). І це незважаючи на те, що Ю. Тищенко залишив цікаві спогади з українського суспільно-політичного життя початку ХХ ст.⁸. У радянській Україні ім’я цього діяча, затаврованого як “український буржуазний націоналіст” та “колаборант”, звичайно, залишалося під забороною (с. 15). А от в українській діаспорі у середині ХХ ст. Юрій Пилипович вважався особистістю легендарною – його ім’я згадувалося в одному ряду із такими подвижниками книговидання, як Іван Тиктор та Микола Денисюк. Невипадково невдовзі після смерті Ю. Тищенка в 1953 р. В. В. Дорошенко в некролозі зазначав: “Людина такого формату й заслуг перед українською культурою, як Юрій Пилипович (так загально звали покійного його приятелі й знайомі), заслуговує на докладну біографію”. Такий час настав. Але джерельного матеріалу для її реконструювання виявилось не занадто багато. Певною мірою “винен” у цьому був сам Ю. Тищенко, який свідомо позбавив свій головний “документ життя” – мемуари, майбутнє основне джерело для вивчення його життя та діяльності, автобіографічних деталей, подаючи майбутнім дослідникам лише суспільно значущі фрагменти. Залучення до наукового обігу листування Тищенка з Грушевським цілком успішно дало змогу компенсувати подібну нестачу інформації.

Постать Юрія Тищенка – громадського діяча, видавця, журналіста і письменника, який упродовж 1907–1913 рр. був довіреною особою львівського професора у Києві, так, як вимальовується цей образ на сторінках листів, – це, на перший погляд, постать особи навіть не “другого”, а “третього плану” в історії. З тих, що просто-таки призначалися долею бути “в тіні геніїв”, але поступово, крок за кроком, випростуються на повний зріст і перетворюються на добрих фахівців своєї справи. Більш того, під впливом своїх геніальних патронів вони й самі зростають як особистості, знаходять свою неповторну нішу в житті й достойно просуваються по обраному шляху. Життєва доля селянського сина Юрія Тищенка – тому найбільш переконливий доказ. “Діяльність Ю. Тищенка, для якого М. Грушевський був «хрещеним батьком» у громадському житті, – своєрідний лакмусовий папірець, що насамперед демонстрував сприйняття масами, зокрема, селянськими, тих ідей, які впродовж свого життя намагався прищепити широкому загалу Великий Українець. Схоже, що Юрій Пилипович виправдав покладені на нього сподівання, стверджуючи правоту шляху, обраного наставником”, – справедливо відзначає упоряднича (с. 41). Справді, рецензований епістолярій переконливо свідчить про це...

Оприлюднені листи відповідно до обставин життя та діяльності М. Грушевського логічним чином можна поділити на три періоди: 1907–1914, 1921–1924, 1927–1928 рр. Торкаючись питання про значення листування М. Грушевського та Ю. Тищенка як історичного джерела, зазначимо, що

⁸ Див., напр.: *Сірий Ю. [Тищенко Ю.]* Київ: Уривок з споминів // Літературно-науковий збірник. – Ганновер, 1946. – Т. 1. – С. 45–77; *Тищенко Ю.* Книгарні “Літературно-наукового вісника” на Наддніпрянщині в 1907–13 рр. (Спогад) // Науковий збірник УВАН у США. – 1953. – Ч. II. – С. 115–126; *Сірий Ю. [Тищенко Ю.]* Я вже був в Америці // Ювілейний альманах “Свободи” 1893–1953. – Джерси-Сіті, 1953. – С. 141–148.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

епістолярний діалог М. Грушевського та Ю. Тищенка, який з перервами тривав упродовж 1907–1928 рр. та який щодо тематичного розмаїття є дійсно вражаючим, найбільш репрезентативно подає такі історичні сюжети: 1) видавничі справи М. Грушевського у Києві 1907–1913 рр.; 2) участь М. Грушевського в українському суспільному та культурницькому русі 1907–1914 рр.; 3) науково-організаційна діяльність М. Грушевського в НТШ та УНТ; 4) видавничу діяльність М. Грушевського в еміграції; 5) участь М. Грушевського в українському суспільному та культурницькому русі в еміграції; 6) науково-організаційна діяльність М. Грушевського в інституціях ВУАН; 7) особисті справи М. Грушевського. Листи містять детальну інформацію про різноманітні видавничі та організаційні проекти, ініційовані вченим. Фактично можемо спостерігати “технологію” їхньої розробки та втілення. Зрозуміло, в листуванні переважає видавничу тему, пов’язану з професійними інтересами Юрія Тищенка – книговидавця, письменника, журналіста і громадського діяча⁹. Формально Ю. Тищенко займав досить скромну посаду завідувача київської контори ЛНВ, але діапазон його діяльності був значно ширшим – він був довіреною особою професора в усіх київських справах. Своє життєве кредо тих часів він щиросердно зазначив у одному з листів (16 квітня 1911 р.) до свого патрона: “...і взагалі все, що Ви не встигли сами зробити, зроблю” (с. 251).

Листи глибоко розкривають взаємовідносини, співпрацю та дружбу цих двох таких несхожих людей, деталі побуту і родинних подій, аспекти культурного та політичного життя Києва 1907–1914 рр.

Найінтенсивнішим листування було у **перший період у 1907–1914 рр.** Ця доба відзначена перенесенням до Києва видання ЛНВ, організацією Українського наукового товариства у Києві, заснуванням газети “Село” (1909 – лютий 1911). Одночасно тут було налагоджено випуск наукових та публіцистичних праць М. Грушевського та значної частини видань очолюваної ним Українсько-руської видавничої спілки. Провідною темою кореспонденції є видавничу діяльність М. Грушевського. Передусім це – видання ЛНВ. Тому значна частина листів присвячена саме справам навколо ЛНВ, формуванню редакційного портфеля, шрифтам, цінам на послуги друкарні, художньому оздобленню того чи іншого числа тощо. Щовечора потягом з київського вокзалу співробітники контори відправляли свої листи та редакційні матеріали, які М. Грушевський отримував на другий день уранці. Після коректури набрані в київській друкарні матеріали відправлялись для перегляду авторам і М. Грушевському, а далі їх потрібно було повернути до Києва... Це створювало для упорядників часопису надзвичайно напружений темп роботи. Листи Тищенка відбивають також проблеми, які виникали з

⁹ Про це див. детальніше: *Ткаченко І.* Видавничу діяльність М. С. Грушевського в Києві (1907–1914) у документах Київського Тимчасового комітету у справах друку // *Бібліотечний вісник.* – 2005. – № 2. – С. 39–42; *його ж.* Видання українського народного тижневика “Засів” у Києві (1911–1912) // *Рукописна та книжкова спадщина України.* – К., 2004. – Вип. 9. – С. 29–45; *його ж.* Юрій Тищенко (Сірий) – права рука М. Грушевського у київських справах // *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.* – К., 2006. – Вип. 11. – С. 417–425; *Панькова С.* Михайло Грушевський і народна газета “Село” у світлі мемуарних та епістолярних джерел // *Український історик.* – 2004–2005. – Ч. 3–4 (163–164) / 1 (165). – С. 25–46.

розповсюдженням ЛНВ. З листів Ю. Тищенка до М. Грушевського дізнаємося про кількість передплатників ЛНВ – у Наддніпрянській Україні вона коливалася від 383-х у січні 1908 р. до 870-х у серпні 1911 р. (с. 34).

Коли звернутися до змісту листів, більш детальна картина виглядає такою. Так, ЛНВ в листопаді 1907 р. мав 811 передплатників (с. 56), у січні 1908 р. – 383 (с. 61), через два дні – вже 398 (с. 62), далі – 490 чол. (с. 66), у березні 1908 р. – 700 (с. 72), у грудні 1909 р. – близько 1000 (с. 176)¹⁰, в лютому 1910 р. – 620 (с. 188), у березні 1910 р. – 690 (с. 194), 728 (с. 195)... Дізнаємося з листа Ю. Тищенка та Л. Будая від 30 січня 1908 р. також про орієнтовний тираж ЛНВ – 1200 прим. (с. 63).

У 1909–1911 рр. центральним сюжетом листування М. Грушевського та Ю. Тищенка була народна газета “Село” та її наступниця – газета “Засів”, засновником і фактичним редактором яких був історик. Тираж тижневика “Село” був у середньому 4500–5000 примірників. Кількість передплатників сягала 2000. Передплата на рік становила 1 руб. 60 коп., на півроку – 1 руб., на три міс. – 60 коп. За 1 номер – 5 коп. А от із 1910 р. ціна підвищилася: на рік до 2 руб., на півроку до 1 руб. 10 коп. Газета виходила у четвер на 8-ми сторінках, раз на місяць її обсяг збільшували до 16-ти сторінок (подвійний формат). Ідея створення народної газети знайшла найактивнішого прихильника в особі Ю. Тищенка – його вочевидь втішав і надихав цей новий проект М. Грушевського. Досить порівняти за текстом листів, як він доволі виважено й нейтрально звітував про інші ініціативи професора і як гаряче, небайдуже писав про успіхи й негаразди “Села”! Для Тищенка це був не лише комерційний проект, тут він, виходець із соціальних низів, селянин з походження, змагався за ідею!

Щоправда, факти й цифри з листів Ю. Тищенка засвідчують, що проект популярної народної газети Грушевського виявився досить успішним і з економічної точки зору. В березні 1910 р. тижневик “Село” разом із роздрібним продажем розповсюджувався тиражем у 2000 примірників (с. 198). Листи Тищенка містять цінну інформацію щодо динаміки передплати на “видання Грушевського” в Наддніпрянській Україні. Так, передплатників газети “Село”, згідно зі звітами Тищенка, у грудні 1909 р. було 2100 чол. (с. 179), в лютому 1910 р. – 1300 (с. 184), далі – 1400 (с. 186), 1500 (с. 188), 1690 (с. 195). У березні 1910 р. він повідомляв про намір видавати “Село” тиражем від 4100 до 5000 прим. (с. 192). У листопаді 1910 р. звітував про передплату в 2050–2060 прим. (с. 231). Передплата на “Засів”, за листовними даними Тищенка, розпочиналась у 1911 р. від 1330 прим. (с. 272). Можна припустити, що коли б не жорсткі репресивні заходи влади, динаміка передплати на ці видання для народу мала б стабільно позитивний характер.

У листі від 24 березня 1910 р. Тищенко схвильовано писав: селянство і робітники кажуть, що “Село” – це єдина газета, яка “обстоює їх інтереси, і єдина газета, котрій вони ймуть віри. ... Закривати «Села», на мій погляд, в цей час не можна, бо цей час надходить до кінця, і ми його переживемо” (с. 196). Та все ж таки постійні цензурні санкції (штрафи, арешти редакторів) змусили М. Грушевського припинити провадження “Села”. Останній номер

¹⁰ Ю. Тищенко використовує в даному випадку вираз “тираж передплати”, отож не зовсім ясно, чи йдеться про передплату, чи про загальний тираж (с. 175).

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

був випущений 25 лютого 1911 р. Та сама доля спіткала згодом і газету “Засів” (с. 249 та ін.)...

У листуванні М. Грушевського та Ю. Тищенка відображено найдрібніші деталі організації книгодрукування у Києві (пошук виконавця і оформлення замовлень на друк, підбір шрифту і паперу, художнє оформлення, яке виконував В. Кричевський, розсилка видань тощо). Ця інформація може бути важливою для фахівців, які вивчають книжкову справу та історію преси в зазначений період.

Як свідчать листи, Тищенко за дорученням професора також опікувався й справами львівських установ – Українсько-руської видавничої спілки та Товариства прихильників української літератури, науки і штуки. В листах йдеться про видання та реалізацію в книгарнях творів І. Франка, Марка Вовчка, В. Леонтовича, Г. Чупринки, Г. Коваленка, Т. Сулими, М. Левицького, А. Тесленка.

Діяльність М. Грушевського в Києві відбувалася під пильним наглядом російської влади, взаємини з представниками якої значною мірою перебрав на себе Ю. Тищенко. В його листах міститься цікава безпосередня інформація щодо “настроїв в сферах”, щодо стосунків з офіційними особами, які склалися по-різному, залежно як від урядового курсу, так і від “людського фактору” (так, за описами Юрія Пилиповича, існувала велика різниця між поведінкою секретаря Київського тимчасового комітету в справах друку М. Опатовського та професора-українофоба Т. Флоринського, який був у березні 1909 р. призначений головою цензурного комітету). Прокурорське слідство та розгляд справ у суді, накладання грошових штрафів та арешти співробітників редакції видань Грушевського – про все це довідуємося з листів Ю. Тищенка. Наприклад, у листах за травень 1910 р. детально викладено історію адміністративного покарання – арешту (згодом заміненого штрафом) редактора-видавця “Села” Ганни Ямпольської за публікацію статті М. Грушевського “Великодні з’їзди” (№ 18 за 6 травня 1910 р.). Арешт Ямпольської викликав вельми емоційну реакцію Грушевського, який у ті дні занотував у щоденнику: “Спав кошмарно і цілий день сьогодні прожив під вражінням... З утіхою пішов би відсидити сам... Думаю про ліквідацію...” (с. 502). Переймалися історією з давньою приятелькою всі члени родини Грушевських. А Юрій Пилипович, щоб заспокоїти патрона, інформував у листі від 16 травня: “В п’ятницю Анну Платоновну посадили при Старокиївським участку. Був я разів зо три у губернатора... Може, замінять штрафом, хоч надія на те мала. Був на побаченні у Анни Платоновни, почуває вона себе не зле, дали їй добру кімнату і не прикладають до сидіння ніякого режиму. Каже, що занята тепер вишиванням по тюлю” (с. 200). Згодом, в листі від 18 травня, з радістю повідомляв, що “удалось таки визволити Анну Платоновну і тим скинути з душі важкий камінь” (с. 201; також: с. 202–203). Щоправда, накладений штраф у 300 руб. мало не розорив “Село”...

Листи Тищенка містять детальну інформацію щодо розповсюдження української книжки. Листи відбивають комерційний хист автора, який фактично створив київську книгарню ЛНВ, виділивши для крамниці окрему кімнату у новому редакційному приміщенні на вул. Володимирській, 28 (а у червні 1913 р. переніс книгарню на вул. Фундуклеївську, 13), був ініціатором

створення філій київської книгарні ЛНВ (в 1909 р. – в Харкові, на початку 1913 р. – у Катеринодарі) (с. 224–225), намагався відкрити аналогічні книгарні у Катеринославі та Полтаві. Всі ці заклади діяли під егідою НТШ. Як свідчать листи, під вправною рукою Ю. Тищенка вони починали приносити відчутний фінансовий зиск.

Досить фрагментарно відображені в листуванні М. Грушевського та Ю. Тищенка діяльність Українського наукового товариства у Києві та процес видання його “Записок”.

Листування М. Грушевського та Ю. Тищенка подає широку картину українського громадського життя в Києві початку 1907–1913 рр., відбиває складне мереживо стосунків в українському середовищі, конкуренцію “грушевківців” і “грінченківців”. У травні 1910 р. Юрій Пилипович, реагуючи на лист Грушевського про намір закрити “Село”, переконливо писав, що не варто руйнувати те, що будувалося три роки. Стосовно критики проєктів Грушевського з боку “своїх”, писав, що “се тільки відбувається на хатньому смітнику. Поза межами Києва, де єть люде, що живуть спільними з нами думками, відносяться до Вас так, як можна відноситися до найкращого сина України... Я ... мала людина, не можу розібратися в тому детально, але відчуваю, що в перенесенню «ЛНВ» назад до Львова буде велика помилка. Чим тут замінять «ЛНВ» – «Хатою»? Навіщо ж тоді три роки будували і зносили весь тягар ведення діла? Більш прикрого, що Ви вже перенесли за ці три роки, не буде, бо ростуть нові люде, з котрими коли б і довелось вести боротьбу, то на ґрунті переконань соціальних... Багато гірший другий бік, се адміністративні утиски і гніт уряду, але й тут треба боротися...” (с. 203). Цей лист, сповнений широкого співчуття до Грушевського як людини й політика, життєвої мудрості та практичної далекоглядності, видається просто вражаючим... Згодом, у листі від 8 листопада 1910 р., Тищенко детально описував “війну”, яку розгорнули “радяне” (коло прихильників газети “Рада” в Києві) проти “галичан” (тобто прибічників Грушевського): “Чим далі, тим більш і більш я переконуюсь, що та ворожість, якої дише та купка, що згуртувалася круг «Ради», до нас («галичан») не скоро пропаде. Не зугарні вести діло своє пряме як слід, вони завзято повстають проти усього, що йде не від них. Ту спадщину, що лишив Грінченко, роздувають і годують... Не маючи змогу виступити прямо, вони тонко організують всякі гуртки і гурточки і хотять вести боротьбу з «Вістником» і «Селом»... Мені здається, що далі так трудно буде жити, і треба або убити критикою сю кліку, або прийти до чого-небудь одного, бо в очі вони медом сиплють, а за очі, то лютийших ворогів трудно знайти” (с. 245–246). Картина досить сумна, враховуючи нагальну на той час потребу консолідації українського національного руху... Ні щоденник Є. Х. Чикаленка за 1907–1914 рр., ні його листування з П. Я. Стебницьким та іншими кореспондентами такої емоційної замальовки “бойових дій” не подають... Не дивно, що у Грушевського періодично, починаючи з травня 1910 р., виникала думка згорнути свої справи у Києві. Хоча нині, з ретроспективи “через сторіччя”, ми повинні визнати, що за своїм стратегічним мисленням, за масштабністю й далекоглядністю своїх кроків щодо реалізації “українського проєкту”, за своєю енергією й невтомністю саме Грушевський в міжреволюційний період у багатьох питаннях перевищував багатьох своїх

реальних і потенційних однодумців. Як слушно відзначає І. Б. Гирич, “М. Грушевський значно випередив рівень готовності пересічного українського політикуму. Якби не він, не його титанічна громадсько-політична праця двадцять років до революції, Україна не мала б і такого поступу й досягнень, які мали місце у добі визвольних змагань. Грушевський був творцем історії, і це відзначив у своїй статті С. Єфремов, говорячи, що іноді важливіше творити історію, ніж її писати... Він був в Україні між двома революціями найпомітнішим політиком. Ні соціал-демократи, ні соціалісти-революціонери не мали й близько подібної фігури, котра б у такій мірі була задіяна в політиці... Грушевський був активно практикуючий політик. У 1917 р. він вступав не як аматор, а як досвідчений політик, що набрався досвіду у численних зіткненнях з російськими і польськими партіями... Для царських урядовців увесь «мазепинський» рух асоціювався передусім з Грушевським, і по ньому спрямовувалися у першу чергу удари численних захисників «єдиної неподільної». І це лише принагідні приклади політичної активності М. Грушевського, усього ж їх можна наводити десятками... У політиці Грушевський був достатньо тверезою людиною”¹¹. Рецензоване листування містить – прямо й опосередковано – десятки прикладів такої інтенсивної політичної активності Грушевського. Листи нам переконливо доводять, що М. Грушевський був дійсним “промоутером” багатьох конкретних проєктів українського руху (діяльність Українського клубу, презентація українських видань в рамках Всеросійської промислової і сільськогосподарської виставки 1913 р., спроби утворення власних українських фінансових установ, створення “Українського товариства підмоги літературі, науці і штуці”).

Одночасно великий історик був живою, емоційною, амбітною людиною, яку болісно вражали непорозуміння, інсинуації, відсутність розуміння українською свідомою спільнотою його організаційних та видавничих ініціатив, і це теж відбилося в листуванні. Листи свідчать про спроби – не завжди вдалі – знайти вихід із цього “зачарованого кола”. Звичайно, й газета “Село” (а згодом – “Засів”), і часопис ЛНВ утворювали конкуренцію іншим періодичним виданням Наддніпрянщини, але водночас сприяли формуванню конкурентного ринку української друкованої продукції. Зацікавлений читач – інтелігент, селянин, представник середнього класу – міг вільно обирати, яке видання купувати й читати. І це було нормально.

У листах Ю. Тищенка яскраво відтворено політичну атмосферу столипінських часів “заспокоєння та реформ” у Російській імперії. Так, на початку грудня 1909 р. він писав про обшуки, які вчиняла влада, зазначаючи: “Взагалі становище дуже тяжке, і надії на краще нема. Щодня то закривають, то садовлять” (с. 177). Через тиждень – ще більш розпачливо: “А в атмосфері зле. Знаю з джерел певних, що готують доклад про польський і український рух (в канцелярії генерал-губернатора). ... Грунт той, що всі ці товариства мають заміри проникнуть в народ і виробить автономію. Указують, що маса співчуває, безперечно, таким ідеям, і тим більше шкоди находять в тому. ... Взагалі зле і дуже” (с. 179). Одночасно Є. Х. Чикаленко занотував у щоденнику за 6 грудня 1909 р. про намір провладних сил на чолі

¹¹ Гирич І. Б. Ярослав Дашкевич – історіограф новітньої України // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2008. – Вип. 18. – С. 290–300.

з професором Т. Флоринським підготувати таку записку (с. 486–487). Ця тема порушується й у травневому листі Тищенка за 1910 р. (с. 200).

Виданий епістолярій є також цінним джерелом просопографічної інформації, змальовуючи нам “життєвий простір” героїв, подаючи інформацію щодо їхнього фізичного та психічного стану, сімейного й особистого життя, дружнього кола, майнових справ... Тон листування упродовж 1907–1913 рр. ставав дедалі довірливішим. Добре представлені у листуванні цього періоду сюжети приватного характеру. Наприклад, Ю. Тищенко радився зі своїм патроном щодо подій особистого життя – повідомляв про факт розлучення з дружиною (с. 73), про намір заново одружитися (с. 282), обговорював стан свого фізичного здоров’я (с. 175–178, 183, 187, 249), емоційний настрій, плани на відпочинок (с. 258). Так, щодо можливості закордонної поїздки Тищенко писав патрону 6 травня 1911 р.: “... Я й сам не знаю, наскільки користна буде для здоров’я подорож, але хочеться побачити світа...” (с. 258). Грушевський цим планам не дуже співчував (с. 258).

Наскільки близько до серця Тищенко приймав видавничі проекти Грушевського (які, звичайно, стали й його проектами), свідчать, наприклад, такі рядки з листа від 13 квітня 1911 р.: “Сьогодні рано узнав про штраф на «Засів». Се так було несподівано, і такий тяжкий удар, що я не можу навіть взяти себе в руки. Буду старатись полагодити сю справу, але далі не знаю, що й робити... Писать більше не можу – почуваю себе зле” (с. 149).

У листуванні відбилися позитивні людські якості Юрія Пилиповича (організаційний хист, ініціативність, наполегливість, ощадливість, чесність, порядність, відданість справі, відповідальність). Не випадково М. Грушевський мало кому так довіряв, як Ю. Тищенкові (Сірому). Наприклад, із тексту епістолярію помітно, як Ю. Тищенко, кмітливий і енергійний, швидко перебрав на себе вирішення господарських питань родини професора. Фактично Юрій Пилипович був третьою після брата Олександра і сестри Ганни Шамрай особою, з якою М. Грушевський відверто обговорював свої наміри стосовно майнових і фінансових проблем. Він був і безпосереднім виконавцем його розпоряджень щодо цього (опікувався придбанням садиби на вул. Паньківській, 9 (с. 72), зведенням і утриманням прибуткового будинку, цінними паперами, банківськими справами...). Саме у листах Ю. Тищенка знаходимо відомості про розширення маєтностей Грушевських у Києві (йдеться про садибу на вул. Паньківській, 7, придбану у травні 1913 р.; купівлю Грушевськими незабудованої земельної ділянки на Лук’янівці у травні 1911 р.) (с. 264–265). Так, Грушевський йому з цього приводу в травні 1911 р. писав: “За ваші клопоти з Донським я Вам дуже вдячний і, розуміється, я знаю, що Ви робите все якнайкраще...” (с. 265).

З листів довідуємося і про такий несподіваний факт: виявляється, що і визначний діяч Петербурзької української громади П. Я. Стебницький, обмірковуючи свої плани перебратися до Києва, в червні 1911 р. прицінювався до тієї ж земельної ділянки на Лук’янівці, що її вже вподобав та придбав за посередництвом Ю. Тищенка М. Грушевський (с. 272).

Щодо політичного життя, з обопільного листування дізнаємося, наприклад, про плани кадетської партії (травень 1911 р.) висунути Грушевського кандидатом до IV Державної думи по першій курії та про відхилення ним цієї пропозиції (с. 267–268).

Нечисленними, але цікавими є й листи за січень – травень 1914 р. Так, Грушевський в листі від 19 лютого пише про “дуже прикрий настрій” у Києві через заборону Шевченківських свят (с. 345). “Сумний і безвідрадний” лист надсилає Тищенко з Парижа професору в квітні 1914 р. (с. 346–347). Намагаючись підтримати морально й матеріально свого вірного співробітника, Грушевський дає конкретну відповідь на початку травня 1914 р. (с. 347–348).

Другий період листування – 1921–1924 рр. – охоплює період еміграції, вимушеного розставання з батьківщиною. М. Грушевський був фундатором Українського соціологічного інституту, Ю. Тищенко – директором товариства “Дзвін”. Основною темою стала спільна книгарська комерційна діяльність як джерело матеріального існування та в певному сенсі – виживання (с. 353–377). Як важко йшли справи, можна уявити, прочитавши листа Тищенка від 30 травня 1923 р.: “Не по своїй вині я довго мовчав. Жилось так кепсько, що Ви собі й уявити не можете. Але й на сей раз переборов... Ви, я знаю, потребуєте грошей, але, на жаль, я не мав до сього часу і своїх, щоб покрити Ваш рахунок” (с. 370). І – того ж дня летить йому назустріч лист Грушевського, де той питає, чому “від Вас ні грошей, ні звістки? Гроші Ви мені обіцяли так давно, і вони мені так потрібні!” (с. 371). Як свідчать листи, нелегким на чужині був побут навіть визначних діячів еміграції...

Особливу увагу приділяли обидва кореспонденти діяльності очолюваного М. Грушевським Союзу “Голодним України” (с. 349). Ю. Тищенко був активним його учасником, з часом – секретарем, зокрема він займався пошуком відомостей для адресної допомоги постраждалим від голоду, виконував функції посередника між М. Грушевським та В. Винниченком, дедалі більше схиляючись до останнього.

Листи М. Грушевського цього періоду є найбільш емоційними з поданого корпусу. Вони відбивають складний процес “визрівання” й прийняття рішення щодо повернення в Радянську Україну. Аналізуючи епістоли М. Грушевського до Ю. Тищенка, можна з упевненістю стверджувати, що з серпня 1923 р. історик, хоча й не без вагань, усе більше схилявся до повернення (див., напр., лист від 18 червня 1923 р.) (с. 373).

Третій період листування охоплює 1927–1928 рр., коли М. Грушевський після повернення на батьківщину посів чільне місце у ВУАН як голова Історичної секції та керівник створеної ним Науково-дослідної кафедри історії України, а Ю. Тищенко робив спроби організувати у Празі власну книгарську діяльність (с. 377–389). Кореспонденція цієї пори стосується, у першу чергу, обміну книжками. Саме Ю. Тищенко надсилав до Києва празькі видання, з часом рецензовані істориком (студії з історії української етнографії та антропології Ф. Вовка, праці Ярослава Бідла та інших чеських славістів) (с. 379–389). Побоюючись перлюстрації своєї кореспонденції, М. Грушевський обрав діловий тон спілкування зі своїм колишнім співробітником. Писав у жовтні 1927 р., що на листування “не стає часу, діла прибуває, а сил убуває” (с. 379). Даючи пораду Тищенкові звернутися з листом щодо можливості постачати для ВУАН закордонні видання, Михайло Сергійович зронив таку знаменну фразу: “Про мене не згадуйте; мене вся нинішня верхушка Академії ненавидить як неможна більше” (с. 379). Конфлікт у

середовищі ВУАН між М. Грушевським та академіками А. Кримським і С. Єфремовим розгорявся...

Як пише О. Мельник, є підстави припустити, що діалог кореспондентів тривав і надалі (принаймні Ю. Тищенко стверджував, що останню звістку від свого колишнього патрона він отримав на початку 1933 р.). Упорядниця акцентує, що таку тяглість стосунків Михайла Сергійовича зі своїм звичайним співробітником, який не дорівнював своєму патрону ані за освіченістю, ані за суспільною вагою, можна назвати безпрецедентною (с. 41).

В археографічній передмові, підготованій О. Мельник, зазначається, що особливістю кореспонденції Ю. Тищенка 1907–1909 рр. є те, що частина листів написана спільно з іншим співробітником київської редакції ЛНВ Леопольдом Будаєм, який нелегально перебував у Києві під іменем Михайла Лукича Котика, та з учнем М. Грушевського істориком Іваном Джиджорою, від якого Юрій Пилипович перебрав київські редакційні справи. Такі листи подаються без купюр, оскільки це, на думку упорядниці, порушило б їхню сюжетну цілісність. У цьому випадку після номера листа, спільного з іншою особою, зазначаються прізвища усіх його авторів. Також до корпусу листів залучено текст спільного різдвяного привітання львівських учнів та співробітників М. Грушевського за 1914 р., написаний Ю. Тищенком. Археографічна передмова містить статистичну таблицю (с. 45), де відбито в динаміці інтенсивність листування М. Грушевського з Ю. Тищенком (1908 р. – 79 листів, 1909 р. – 62 листи, 1910 – 89 листів). Показана також кількість листів, спільних з Л. Будаєм та І. Джиджорою (1907–1909 рр.).

На момент підготовки видання джерела празького походження, де міститься частина епістолярію наших кореспондентів та що зберігаються тепер у ЦДАГО України, через незавершеність науково-технічного опрацювання залишилися недоступними для О. Мельник як упорядниці. Але, як підкреслює дослідниця, визначаючи тим самим напрямки свого подальшого творчого пошуку, без введення їх до наукового обігу формування корпусу листування М. Грушевського та Ю. Тищенка не може вважатися повністю завершеним (с. 44).

Усі листи друкуються вперше. У передачі правопису текстів листів упорядниця дотримувалася всіх правил, які висунуто фахівцями для публікації українського епістолярію вказаного періоду. Тексти подано за автографами без купюр чи стилістичного редагування з максимальним збереженням лексичних та правописних особливостей авторського оригіналу. Втручання археографа в авторський текст було мінімальним.

Враховано, як уявляється, усі критичні зауваження, які свого часу висловлювалися в науковій періодиці щодо публікації листування М. Грушевського¹².

Отже, рецензоване видання відзначається професійно виконаним археографічним опрацюванням текстів й високим фаховим рівнем науково-довідкового апарату. Подано детальний конкретно-історичний коментар до кожного листа, й це допомагає читачеві “заглибитись” у час і простір, у якому “творився” той чи інший лист, дешифрувати інколи маловідомі сюжети й

¹² *Сварник Г.* Листування Михайла Грушевського: Видавничі позитиви і негативи // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 779–789.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

імена, нарешті, усвідомити дійсний сенс подій. Позитивною рисою видання є наявність зручно упорядкованого іменного покажчика (с. 613–630), покажчика географічних назв (с. 631–637), списку маловживаних та іншомовних слів (с. 638). В якості ілюстративного матеріалу надруковано автограф листа Ю. Тищенка від 8 березня 1908 р., який демонструє чіткий і розбірливий почерк кореспондента (с. 606–609).

Слід також відзначити чудове поліграфічне оформлення серії в цілому, рецензованого видання – зокрема. На першій внутрішній титульній сторінці традиційно вміщено зображення медалі М. Грушевського, яка щорічно присвоюється НТШ визначним діячам науки й культури. Вступним статтям передує фото кореспондентів – М. Грушевського та Ю. Тищенка – з власноручними підписами.

Щодо останньої сторінки видання, де викладено зміст тому (с. 639), можна було б висловити побажання продовжити практику, застосовану у томі V, де для зручності читача листи було пронумеровано, розподілено за роками й датами, подано паралельно відповідні сторінки в тексті й у коментарях.

Таким чином, оприлюднений в шостому томі серії епістолярний корпус є цінним інформативним джерелом, яке має важливе значення для подальшого вивчення постаті М. Грушевського, та ширше – політичного, культурного й видавничого життя України в першій третині ХХ ст. Як доводить досвід останніх двох десятиріч, розширення джерельної бази української історичної науки є не менш, а може, й більш важливим для неї фактом, ніж конкурентне змагання традиційних та модерністських візій українського минулого. І копітка висококваліфікована праця досвідчених архівістів та археографів тут є вкрай необхідною. А тому, як справедливо зазначила 2001 р. Пресова служба УІТ на сторінках тижневика “Новий шлях”, “видання наступних томів Листування Михайла Грушевського є справою національної чести української спільноти у цілому світі”¹³.

¹³ Появився новий том листування Михайла Грушевського. Режим доступу: <http://www.infoukes.com/newpathway/Page819.htm>